

// Вісник Харківського національного університету. Серія Романо-германська філологія. – 2008. – №811. – С. 41-45.

ДІЯЛЬНІСНИЙ СТИЛЬ МИСЛЕННЯ У ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Морозова О.І. (Харків)

У пізнанні світу людина може керуватися різними методологічними настановами, провідне місце серед яких посідають репрезентаційний та діяльнісний стилі мислення. Згідно з репрезентаційною настановою, суть пізнання полягає у пасивному відтворенні, дзеркальному відбитті дійсності свідомістю універсального – абстрактного та індиферентного – суб'єкта. Мова, відповідно, тлумачиться як засіб втілення “готової” думки. Ознаками класичного типу раціональності, як зазначає У.Еко, є фокусування на загальному, незмінному та моделювання об'єктів пізнання на підставі бінарних опозицій [16: 15-16]. Настанови репрезентаційного підходу до мови піддаються радикальному перегляду діяльнісно скерованою науковою думкою. Так, М.Фуко розглядає мову не як сукупність знаків (елементів означення, що відсилають до змісту або до поняття), а як практику, що систематично формує об'єкти, про які ці знаки говорять: “Звичайно ж, мови утворюються зі знаків; але те, що вони роблять, це щось більше, ніж використання цих знаків для позначення речей. Саме це “більше” й робить їх незвідними до словесного матеріалу та до мовлення. Саме це “більше” необхідно виявити й описати” [15: 79].

На позначення цього “нового обличчя Мови, якою вона постала перед нами наприкінці ХХ століття” [14: 71], у сучасних гуманітарних науках застосовується термін “дискурс”, чим пояснюється той факт, що діяльнісний підхід до мови іноді ще називають дискурсивним [18: 29; 8: 16]. Дискурс визначається як наділений значенням фрагмент усної або писемної мови, що віддзеркалює соціальну, епістемологічну та риторичну практику певної

соціальної групи; або спроможність мови віддзеркалювати й обмежувати цю практику, а також впливати на неї [6: 126]. Із цього визначення випливають два споріднених трактування терміну “дискурс”, у першому з яких він є конкретним іменником, а у другому – абстрактним. Як конкретний іменник *дискурс* позначає мову, що віддзеркалює практику тієї чи іншої соціальної групи (своєрідність мислення, систем цінностей, тематики тощо). Це надає дослідникові змогу сказати “чийсь дискурс” (наприклад, політичний, феміністський, академічний, інституційний дискурс; дискурс влади, інакомислення, перебудови, ринку, надії та відчаю тощо). В абстрактному значенні іменник *дискурс* застосовується на позначення спроможності мови не лише віддзеркалювати цю практику, а й конституювати її. Конститутивний потенціал дискурсу зумовлений тим, що останній здатний “визначити те, про що має говорити, надати цьому статус об’єкта – а отже, і примусити його з’явитися, зробити так, щоб його можна було назвати й описати” [15: 66]. Дискурс як конститутивна практика визначає об’єкти, “не зазираючи *вглиб речей*, а лише пов’язавши їх сукупністю правил, що дозволяють формувати їх як об’єкти мови” [там само: 77].

У вимірах діяльнісно скерованої наукової думки універсального суб’єкта, всезнаючого спостерігача об’єктивної реальності, наявність якого береться за дане традиційною наукою, не існує: індивід постає як суб’єкт лише в дискурсі [11: 66; 12: 268]. Такий суб’єкт позбавлений цілісності, постульованої йому традицією. Так, М.Фуко наголошує на тому, що різні модальності висловлення замість того, щоб відсилати до синтезу або до об’єднувальної функції одного суб’єкта, виявляють його розсіяння – “До різних статусів, різних розташувань і різних позицій, що їх суб’єкт може займати або які він може приймати, коли промовляє. До перервності площин, у яких він говорить. І якщо ці площини пов’язані системою відношень, то така система встановлюється не синтетичною діяльністю свідомості, яка тотожна собі самій, яка мовчить і передує будь-яким словам, а специфічністю мовної практики” [15: 87-88].

За такого підходу проблематичним видається й об'єктивний статус істини як результату адекватного збагнення суб'єктом суті об'єкта, як чогось такого, “що чекає в якихось високостях ладу, що він [суб'єкт – *О.М.*] вивільнить його й дозволить втілитися у видимому й балакучу об'єктивність” [там само: 72]. Істина відбудовується у процесі самовиявлення суб'єкта: вона є сукупністю правил, якими керується суб'єкт, котрий організує власні когнітивні практики у відповідності до нормативних вимог, притаманних тому або іншому типу дискурсу. Об'єктивності істині, проте, надає її незалежність від індивідуальної свідомості, її зв'язок з умовами, за яких можливе виконання індивідом функції суб'єкта. Саме тому істина набуває статусу “ситуативного ефекту” [13: 295]. За визначенням Ж.Дельоза, ефекти – це не речі чи стани речей, а щось таке, що міститься в чомусь або чомусь властиве. Тому не можна сказати, що ефекти реально існують. Вони мають той мінімум буття, якого достатньо, щоб бути не річчю або існуючою сутністю. Ефекти – це безтілесні події [3: 17]. Відповідно статусу ситуативного ефекту набуває й неправда, оскільки при розгляді з позицій діяльнісного підходу змістова наповненість висловлення розуміється як продукт особливої смислотворчої діяльності суб'єкта, який сприймає конвенційний зміст цього висловлення у конкретній ситуації.

Аналіз особливостей реалізації неправди в дискурсі має стосунок до “поля, в якому поняття можуть співіснувати, підпорядковуючись правилам, що визначають його існування” [15: 96]. Зазначимо, що тут М.Фуко вкладає в термін “поняття” зміст, відмінний від традиційного. У нього поняття розмивається, плюралізується, мислиться поза будь-якою можливістю вираження в ньому так званого універсального смислу. Це, однак, не заперечує можливості виникнення стійких – інституціоналізованих – форм думки, що наближаються до поняття у прийнятому класичною думкою розумінні.

Таким чином, проблема структури при діяльнісному стилі мислення не усувається,

а формулюється в іншому теоретичному полі, в якому мова-дискурс є місцем формування ментальних структур, а не засобом їх відбиття. Замість того, щоб намагатися розташувати поняття в рамках абстрактної дедуктивної схеми, наголошує М.Фуко, доцільніше описати царину, де вони виникають і функціонують. В усякому разі, зазначає він, правила утворення понять, незалежно від ступеня їх універсальності, “не визначають сухої схеми тієї неясної праці, в якій би поняття проривалися на денне світло крізь усі ілюзії, забобони, помилки, традиції” [там само: 100].

У такому парадигматичному контексті важливим для визначення неправди є реакція суб'єкта, який сприймає зміст висловлення, що містить хибну пропозицію. Неправда набуває статусу об'єкта лише за наявності суб'єкта – “реального (живого!) індивіда, активного і пристрасного” [4: 121], – який не просто “сприймає” зміст такого висловлення у конкретній ситуації, а бере активну участь у створенні відповідного смислу. Активність індивідуального суб'єкта виявляється у виборі об'єкта та цільовій настанові його спостереження, а творчий потенціал реалізується у формуванні об'єкта шляхом входження до нього: свідомість суб'єкта спрямована не безпосередньо на певний фрагмент дійсності, а на себе самого у ситуації спостереження за ним. Таким чином, ідентифікуючи неправду в конкретній ситуації, суб'єкт виявляє у предметі свого опису й себе самого, залучається до цієї ситуації, визначаючи своє ставлення до неї.

Формування наукової картини світу на засадах діяльнісного стилю мислення здійснюється в зустрічному зусиллі двох векторів – природничого (теорії автопойєзису й синергетики) та філософського (філософія постмодернізму).

Теорія автопойєзису (самоорганізації) була створена на початку 1960-х років чилійськими біологами У.Матураною і Ф.Варелою [9]. Згідно з її ключовим положенням, природні системи, що існують як автономні єдності із

закритою

молекулярною

динамікою,

є відкритими для взаємодії з іншими молекулами. Системи можуть бути визначені лише відносно оточуючого їх середовища, з яким вони перебувають у постійному зв'язку. Важливим складником середовища є так званий спостерігач, або суб'єкт пізнання дійсності. Стосовно неправди це положення означає, що вона стає “видимою”, набуває статусу об'єкта лише у ситуації, що характеризується сукупністю певних обставин: інтелектуальних та емоційних реакцій комунікантів, їхніх асоціацій і спогадів, інтуїтивних і свідомих оцінок поведінки співрозмовника, передбачення напряму подальшого розвитку розмови тощо. Окреме висловлення визначається як неправдиве індивідуальним суб'єктом пізнання, який інтерпретує конвенційний зміст цього висловлення у ситуації, що характеризується нещирістю мовця, тобто його знанням про справжній стан речей та наміром увести

співрозмовника

в оману. Іншими словами, неправда існує лише за наявності суб'єкта пізнання.

Термін “самоорганізація” наближається до одного із трактувань терміна “синергетика”, який, поряд із таким розумінням, також використовується й на позначення теорії спільної дії. Для науковців, які застосовують принципи синергетики до вивчення мовленнєвих явищ, істотним є не тільки злиття енергій і/або самоорганізація, але й те, що в цьому випадку йдеться про відкриті системи дуже високого ступеня складності, упорядкування елементів яких підкоряється нелінійним закономірностям [5: 351]. При синергетичному підході до мови особливого значення набуває нерівноважність мовленнєвої системи. До її характеристикації застосовується поширене в синергетиці поняття “дисипативної структури”, що визначається як “принципово нефінальна версія конфігурування нерівноважного середовища” [10: 499]. Поняттю “дисипативної структури” співзвучне поняття постмодерністської філософії “структурація”, що визначається як організаційна нестабільність об'єкта в конкретних контекстних умовах [13: 293].

На нелінійність неправди вказує її непередбачуваність, тобто типом відношень, що пов'язують неправдиве висловлення з контекстом, є ймовірнісна залежність. Це означає, що ситуація спілкування задає умови, за яких поява неправди буде більш чи менш очікуваною, але останню не можна прогнозувати з достатньою мірою точності. Окрім того, не завжди можна кваліфікувати висловлення як неправдиве з достатньою мірою впевненості. До нелінійних властивостей неправди належить і її необмежена здатність до подальшого ускладнення.

До ідей автопоезису та синергетики близьке філософське трактування теорії хаосу Ж.Дельозом і Ф.Гваттарі [17]. Ці вчені наголошують на тому, що логіка традиційних підходів до вивчення світу вичерпала свій змістовий потенціал, оскільки у цій парадигмі не можна адекватно інтерпретувати все розмаїття типів природних систем. Відкидаючи принцип лінійності, що домінував у європейській культурі впродовж практично всієї її історії, вони пропонують модель світобачення, ґрунтовану відмовою від презумпції константної організації буття. Стабільним і жорстким лінійним структурам Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі протиставляють ризому, що становить “принципово аструктурний та нелінійний спосіб організації цілісності, який залишає можливість для іманентної рухливості останньої і реалізації її креативного потенціалу самоконфігурування” [13: 524].

До пояснення змісту цього поняття Ж.Дельоз і Ф.Гваттарі залучають метафору кореня, оскільки термін “ризомат” вживається у біології на позначення типу кореня. Системі-кореню, що є лінійною, зорганізованою навколо стрижня, вони протиставляють систему-кореневище – “бульбу”, або “цибулину”, що містить приховане (підземне) стебло (*tige*) [там само: 5]. Розвиток стрижневого кореню є детермінованим, передбачуваним, а приховане стебло кореневища може розвиватися куди завгодно та утворювати будь-які конфігурації. Ця випадковість несе у собі плюралістичну ідею множинності становлення. Множинність тут розуміється не тільки у кількісному аспекті, але й як “якісне “різноманіття”, у контексті якого

невловимі ідентичності вислизують від будь-яких генералізацій” [13: 89]. Так, множинність виявляється у формах ризоми, котра може вподібнюватися як до повзучої трави (*crab-grass*), що росте в усі боки, покриваючи великі ділянки, так і до цибулини, в якій вона набуває визначеності [17: 5]. Ця особливість ризоморфних утворень, зокрема, простежується у тому, що мовленнєві реалізації неправди демонструють практично необмежену варіативність форм: будь-яке висловлення може бути кваліфіковане як неправдиве у відповідному контексті. Це розмаїття мовленнєвих форм неправди відбивається в обмеженому словнику, в одиницях якого неправда інституціоналізується, набуваючи стабільності.

Фундаментальною властивістю ризоми є гетерогенність при збереженні цілісності. Ризома є семіотичною ланкою, що поєднує дуже відмінні реєстри знаків і навіть не-знакові стани: у ній, як у цибулині, спресовано найрізноманітніші види діяльності: лінгвістичної, перцептивної, мімічної, жестикуляційної, розумової [там само: 21]. Так, у неправді як об’єкті пізнання злито воєдино такі різноманітні ознаки, як хибність змісту речення (гносеологічна ознака), нещирість мовця (поведінкова ознака), його знання про справжній стан речей (епістемологічна ознака), вербальність способу передачі повідомлення (репрезентаційна ознака), негативна оцінність (аксіологічна ознака) тощо. Окрім того, людина може дійти висновку, що її співрозмовник говорить неправду, на підставі незвичайного вигляду останнього, його міміки, жестикуляції, паралінгвальних властивостей його мовлення, наявності суперечностей в інформації, що надходить різними каналами, у тому числі, виходячи зі своїх знань про світ тощо.

Ризома як нерівноважна цілісність, що відзначається креативною рухливістю, багато в чому аналогічна нерівноважним середовищам, які вивчаються синергетикою. Ризоматика є методологією постмодерністської естетики [7: 165], що дає підстави вважати, що пояснювальний потенціал цього поняття можна застосувати й у інших галузях гуманітарного знання, зокрема в мовознавстві.

Розпізнання неправди адресатом неправдивого висловлення становить собою складний процес. Адресат неправдивого висловлення доходить висновку про вірогідність повідомлюваної йому інформації та щирість мовця, у першу чергу, на підставі порівняння конвенційного змісту висловлення з наявним в нього знанням, що може варіювати від особистісного знання про адресанта до загальних знань про світ. Розглянемо приклад: “*So you know my mother?*”(a) “*Sure, sure.* (b) *I worked on several committees with Kathy.* (c) *Haven’t run into her a while.* (d) *I guess it’s been three or four years.* (e) *Last time I think it was a fund-raiser for literacy.* (f) *Book and author dinner at the Storeham.*” (g) *The event had been written up in the Washington Post, with enough detail in the archives Gloria had looked up on-line to make her claim smooth.* (h) “*She claimed to know my mother, but she didn’t.*” (i) *No one. Dru thought, absolutely no one referred to her mother as Kathy. It was Katherine, and on rare occasions, Kate. But never Kathy, never Kath.* “*I don’t know what she was after, but I’m glad you came in when you did*” (Roberts, 235; 238). У наведеному діалозі жінка, яка каже неправду, намагається переконати свою співрозмовницю, що вона знає її мати. Повідомлювана самозванкою інформація є релевантною, тобто відповідає темі розмови. Проте її деталізація у висловленнях (c-f) становить собою випадок перевищення інформаційної норми, що вказує на підвищену ймовірність неправди у цій ситуації. Повідомлені жінкою деталі відповідають дійсності, оскільки були взяті з газети (g). Причиною того, що адресат починає підозрювати, що їй кажуть неправду, є надмірне багатослів’я адресанта, що є не досить доречним, але вирішальним чинником є те, що остання, імплікуючи дружні стосунки з матір’ю адресата, вживає зменшувальне ім’я *Kathy* (b), яким її ніхто ніколи не називав (i).

Знання, на підставі яких адресат робить висновок, що йому кажуть неправду, можуть бути отримані ним із попереднього досвіду спілкування з адресантом, наприклад: (a) *‘I’m in a desperate hurry today.’* (b) *‘The last time you were in a hurry it was a question of twenty bottles of Shalimar, the two-*

hundred-dollar size, and the time before that it was a new Patek Polo, the one you were wearing in plain sight on your wrist’ (Krantz, 4). Цей діалог відбувається під час митного огляду. Висловлення (а) пасажирки стосовно того, що вона дуже поспішає, є приводом, оскільки вона лише бажає пришвидшити процедуру митного контролю. Проте митник упізнав пасажирку, яка, перетинаючи кордон минулого разу і тоді теж поспішаючи, намагалася провезти контрабанду (b). На підставі цього знання він доходить висновку, що вона, дуже ймовірно, говорить неправду.

Істинність об’єктивних параметрів ситуації може бути верифікована шляхом зіставлення з дійсністю, наприклад: *‘Not a gun, I hope.’ ‘No, something perhaps a little more dangerous. A small aerosol spray. It had a printed label saying that (a) it was a nail-varnish remover.’ ‘Which you didn’t believe.’ (b) ‘The nail-varnish remover that women I know normally use comes in bottles, not aerosols. (c) The label didn’t look right, either.’ ‘What did you say?’ ‘I asked her to show me how it worked on one of her finger-nails.’ ‘And?’ (d) ‘Refused. <...> (e) She wouldn’t spray it on her fingers. (f) The stuff is called ninhydrin and it’s highly poisonous, even in solution’* (Ambler, 16). Тут адресант (служба безпеки аеропорту) запідозрив, що аерозоль, на етикетці якого написано, що це розчинник для зняття лаку з нігтів (а), є чимось іншим. До цього висновку він дійшов на підставі своїх знань про стандартну упаковку товару (b) й етикетку на балончику, яка мала дивний вигляд (c). Для верифікації він просить пасажирку продемонструвати дію рідини на своїх нігтях, однак вона відмовляється (d, e), і тим зміцнює його підозри. Лабораторний аналіз показує, що це отруйна речовина (f), тобто пасажирка сказала неправду.

Таким чином, репрезентаційний і діяльнісний стилі мислення відрізняються за способом виокремлення мови із сукупного об’єкта пізнання – дійсності. Якщо згідно із традиційними поглядами мова є пасивним засобом опису “передіснуючої” реальності, то при трактуванні з позицій діяльнісного підходу вона постає як активне середовище, що не існує поза

свідомістю людини як об'єктивована даність. Реальність цього середовища – особливої природи: воно перебуває у свідомості людини. Змінюючи свою конфігурацію з кожним рухом думки, мовне середовище бере співучасть в усіх наших думках і вчинках [1: 99; 2: 5]. За такого підходу неправда розуміється не як передіснуючий об'єкт у відбитті мови, стосовно якого можна ставити запитання про його структуру та форми, а набуває статусу утворення, визначення якого само по собі порушує низку запитань, а саме: які правила регулюють його появу, як його виокремити/обмежити, які підсистеми воно утворює, яким чином пов'язане з іншими утвореннями в царині мови, які його елементи можуть компонуватися один з одним, набувати чіткішої форми, утворювати поняттєві структури.

Висловлення визначається як неправдиве суб'єктом рефлексії, який тлумачить його зміст у певних ситуативних умовах, “реагуючи на бідність висловлення і надолужуючи її примноженням смислу” [15: 192]. Неправда як ефект інтерпретації змісту висловлення виникає внаслідок комбінування ознак змісту висловлення та контексту, в якому воно промовляється, пропущених крізь свідомість суб'єкта рефлексії. Ці опосередковані свідомістю ознаки утворюють констеляції, що є унікальними для кожного окремого випадку (у тому числі, для кожного окремого суб'єкта). Гетерогенність цих ознак, їх належність до різних вимірів знака, а також залучення до процесу інтерпретації несеміотичних джерел інформації поряд зі знанням суб'єкта рефлексії про світ вказують на те, що неправда зумовлюється структурою дискурсу у цілому, тобто становить дискурсне утворення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Базылев В.Н. Несистемно-теоретический подход к языку // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2005. – №3. – С. 97-107.
2. Гаспаров Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования. – М.: Новое литературное обозрение, 1996.
3. Делез Ж. Логика смысла // Ж.Делез. Логика смысла. М.Фуко *Theatrum philisophicum*. – М.: Академический проект,

Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – С. 13-440. 4. Залевская А.А. Время перемен в теориях лексической семантики // Прямая и непрямая коммуникация. – Саратов: Колледж, 2003. – С. 120-135. 5. Залевская А.А. Психолингвистические исследования. Слово. Текст: Избранные труды. – М.: Гнозис, 2005. 6. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Ч.Вінквіста та В.Тейлора; Пер. з англ. В.Шовкун. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. 7. Культурология. XX век. Энциклопедия: В 2-х т. – СПб.: Университетская книга, 1998.

8. Макаров М.Л. Основы теории дискурса. – М.: Гнозис, 2003. 9. Матурана У., Варела Ф. Древо познания. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. 10. Новейший философский словарь / Гл. ред. А.А.Грицанов; н. ред. М.А.Можейко, Т.Г.Румянцева. – 2-е изд. – Минск: Интерпрессервис, Кн. Дом, 2001. 11. Перинбаньягам Р.С. Диалогическая личность // Знаковые системы в социальных и когнитивных процессах. – Новосибирск: Наука, 1990. – С. 66-83. 12. Пешё М. Прописные истины. Лингвистика, семантика, философия / Квадратура смысла: французская школа анализа дискурса. – М.: Прогресс, 1999. – С. 225-90. 13. Постмодернизм: Энциклопедия / Под ред. А.А.Грицанова, М.М.Можейко. – Минск: Интерпрессервис, 2001. 14. Степанов Ю.С. Альтернативный мир, дискурс, факт и принцип причинности // Язык и наука конца 20 века. – М.: Российск. гос. гуманитарн. ун-т, 1995. –

С. 35-73. 15. Фуко М. Археологія знання. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2003. 16. Эко У. Отсутствующая структура: введение в семиологию. – СПб.: Симпозиум, 2004. 17. Deleuze G., Guattari F. A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1987. 18. Harré R., Gillett G. The Discursive Mind. – L.: Thousand Oaks, 1994.